

ORTA ASYA’DA ARAYIŞ, “SOSYAL GEN” VE YENİ MODELLER

Pursuit in Central Asia, “Social Gene” and New Models

Yrd. Doç. Dr. Bekir GÜNAY*

Özet:

Yüzyıl değişimlerinde, eski sistemlerin çöküşlerinde veya var olan yapıların değişimlere ayak uyduramamalarında, toplumlar yeni arayışlara yönelirler. Arayışlar bazen iç, bazen de dış etkenlerle şekillenir. Arayışları şekillendiren temel parametreler sosyal genlerdir. Sosyal genleri oluşturanlar ise tarih, din, dil ve coğrafyadır. Bu makalede, arayışların şekillenmesinde genlerin etkileri incelenecektir. 1989 sonrası Orta Asya’daki değişimle birlikte başlayan ve 11 Eylül’le ivme kazanan arayışların yansımaları tahlil edilecektir. Bu yansımalar, sosyal genler, dış ve iç etkenlerin çarpan etkileri bölgede aranmaya çalışılacaktır. 20. y.y. başında bölgede benzer çöküşler yaşandı. Bu çöküntülere bölge nasıl refleksler gösterdi, değişim ve arayışlar toplumları hangi taraflara götürdü, bu yüzyılda da bölge toplumları benzer yönere mi yönelecekler, bu arayışta ideolojilerin, dinlerin, sosyal genlerin etkileri ne kadar olacak gibi sorulara bu makalede cevap aranacaktır. **Anahtar kelimeler:** *Orta Asya’da arayış, değişim, devlet, din, ideoloji, sosyal genler.*

Abstract:

Societies head towards new pursuits when change of centuries, collapse of aged systems, or not keeping up to alteration of existing structures. Pursuits are formed by internal and external factors. The fundamental parameters shaping pursuits are social genes; and social genes are formed by religion, language, and geography. In this article, effects of genes on shaping pursuits will be examined; also, reflections of the pursuits which began with change in Central Asia after 1989 and gained acceleration with September 11th will be analyzed. Those reflections, social genes, and multiplier effects of internal and external factors will attempt to seek in Central Asia. The region witnessed similar collapse at the beginning of the 20th century. This article tries to answer how the region reacted to this collapse, to which side changing and pursuits took societies, whether societies of the region will tend to similar way, and to what extend effects of ideologies, religions, and social genes will be in this century.

Keywords: *Pursuit in Central Asia, changing, state, religion, ideology, social genes.*

* Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ: ARAYIŞI TANIMLAMA

Toplumlar ve insanlar değişim süreçlerinde rol model arayışlarına geçerler. Arayış yeni bir şeyi bulma ve eski yapıdan uzaklaşma süreci olarak yorumlanabilir. Arayış sürecinde rol modeller önemli yer tutar. Rol modelde örnek alınan yakın ülkeler veya toplumun geçmiş dinamikleridir. Bu süreçlerdeki algılamalar da yapıyı şekillendiren unsurlardır.

Geçiş dönemlerinin başlangıç yılları yüzyılların bitiş evrelerine rastlar. Arayıştaki hedef yeni veya daha gelişmiş bir yapının bulunmasıdır. Arayışta hep daha iyiye, daha mükemmele özlem vardır. Bulunan modelin geçiş süreci toplumlarda değişik belirtilerle kendini gösterir. Kimi toplumlarda bu süreci dış etkenler hızlandırır. Kimi arayışlarda iç etkenler toplumlarda bazen çatışma bazen kaynaşmaya neden olur. Arayış süreci başladıktan sonra bir önceki yapıya dönüş yoktur.

Toplumlardaki arayış süreçleri insanlardaki gelişim süreçlerine benzemektedir. Arayış döneminde insanları etkileyen unsurlardan biri aile diğeri de çevredir. Toplumlarda ise onları oluşturan temel dinamikler (din, dil, tarih ve mekan) etkili olur. Arayışta, çekim alanları sonuçları belirleyen unsurlardır.

1. TARİHSEL MODELLEME İLE SOSYAL GEN TANIMLAMASI VEYA YÖNTEM TARTIŞMASI

Bu makalenin amacı “*tarihsel modelleme*” yöntemini kullanarak Orta Asya bölgesindeki arayış eksenlerini tespit etmektedir. Tarih, milletlerin neleri yaptıklarını veya neleri yapabileceklerini gösteren bir bilimdir. Tarihi strateji ile buluşturduğunuzda “*gelecek tarihçiliği*” denen bir alana ulaşmak mümkün olacaktır. Tarih, stratejide temel bir girdidir. Diğer parametreler ise din, dil ve kültürdür. Bunları ben “*sosyal gen*” olarak tanımlıyorum. Sosyal gen zaman çizelgesinde mekanla etkileşime girdiğinde sonuçları “*tekerrür*” olgusunu doğurur. Aslında “*tarihsel modelleme*” yönteminin esin kaynağı da budur. Milletler, sosyal genle buldukları mekanlara kendi renklerini koyar. Kocaeli Üniversitesi, Kriyacı ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İnceleme Bölümü Öğretim Üyesi.

verirler. Mekanları renklendiren milletlerdir. Mısır'daki Piramitler, İstanbul'daki Süleymaniye Camii, New York'taki gökdelenler, bunlar millet okumalarında kullanılan temel taşlardır. Sosyal gen insanlardaki fiziki genler gibidir. Nasıl gözünüzün renginden saçınızın rengine kadar özelliklerinizi siz belirleyemezseniz, aynı şey milletler içinde söz konusudur. Tarih yazılmaya başladıktan sonra dünyayı şekillendiren milletler ve onların oluşturduğu medeniyetler, sonraki yüzyıllarda oynayacakları rolleri ve senaryoları da belirler. Mekanları ve ruhları şekillendirenler medeniyetlerdir. Kimi milletler asırlardır olduğu mekanlarda yaşamışlardır. Yaşadıkları mekanla bir bütün olmuşlardır (Çin ve Hint medeniyetleri gibi). Türkler ve İngilizler gibi dominant gen yapılarına sahiptirler. Bu milletler geçtikleri mekanlara tesir ederler, kimi zaman da etkilenirler. Mekanlardaki diğer renkleri kendi kültür genlerinin içine alarak giderek zenginleşirler. Mekandaki değişkenliği belirleyen etkenlerden biri de dinlerdir. Nitekim, Toynbee bile dünyayı tanımlarken "Batı Hıristiyan, Ortodoks Hıristiyan, İslam, Hindu ve Uzak Şark"¹ tiplerini ortaya koyarken dini merkeze yerleştirmiştir. Üç büyük din olarak kabul edilen Hıristiyanlık, Musevilik ve Müslümanlık yayılan dinlerdir. Bu dinler geçtikleri mekanlarda ve ruhlarda derin izler bırakmışlardır.

Tarihsel modelleme ve sosyal gen olgusunun en belirgin olduğu dönemler yüzyılların değişim evreleridir. Yüzyıllarda değişim tarihleri 80'li yıllardır. Bir başka ifade ile yüzyılın üçüncü çeyreklerini değişim yılları olarak ele alabiliriz. Değişim önce fikirlerde, ruhlarda ve beyinlerde, sonra da eylemlerde kendini gösterir. Değişim evresinin bitişi sonraki yüzyılların ilk '14 veya '20'li yıllarında olur. Örneğin, XX. yüzyılın giriş tarihi fiziki olarak 1900 tarihi kabul edilse de yeni yüzyılın siyasi girişi 1914'tür. Keza, XIX. yüzyılda da benzer durum söz konusudur. 1815 Viyana Kongresi Avrupa'da yeni yüzyılın giriş olayıdır. Bu evrelerde milletleri arayışa iten dış ve iç etkenler olur. Kimi zaman savaşlar kimi zaman sosyal olaylar veya entelektüellerin düşünceleri değişimi tetikler. Unutulmamalı ki hadiseler önce beyinde başlar, sonra ağza dökülür, en sonunda karşımıza olay olarak

¹Stephen B. Jones, "Siyasi Dünya Görüşleri," çev. Behiç Hazer *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* Cilt 10 Sayı 4: 175.

çıkarlar. Gelecek arayışlarının belirtilerini öncelikle kafalarda aramak lazımdır. XIX. yüzyılın son demelerindeki Marx'ın söylemleri veya Darwin'in yazıları bir sonraki yüzyılda insanların hayatını belirleyen ideolojiler olarak karşımıza çıkmıştır.

Dünyayı etkileyen alanların başında ana kültür havzaları gelir. Kafkasya ve Balkanlar gibi ara bölgeler ise dış oluşumlardan etkilenen alanlardır. Orta Asya'yı ana havza olarak değerlendirmek lazımdır.

2. ORTA ASYA BÖLGESİNİN ÇARPANLARINI TARİHSEL OLUŞUM SÜREÇLERİNDE TANIMLAMAK

Orta Asya'nın ana aktörlerinin oluşum süreçlerini anlayabilmek için bölge üzerindeki etkilerini doğru koymak lazımdır. Orta Asya'da milletleri aktörler, yardımcı oyuncular ve figüranlar olarak ayırmak gerekir. Ana aktörler Ruslar, Türkler ve Çinlilerdir. Zaman zaman bölgede tutunmaya çalışan İngiltere ve ABD ana aktör rolünü oynamışlarsa da, bölgeye tesirleri güçleriyle doğru orantılı olmuştur. Aktörler dışında yardımcı oyunculara baktığımızda Hintliler, İranlılar ve Araplar gelir. Figüran rolünü dolduran Koreliler ve Güney Asya'daki bazı küçük milletler göze çarpar. Bölgenin kaderini ana aktörlerin oynadığı roller belirler. Ana aktörleri, dominantlıkları veya etkileşimin güçlerine göre ayırmak gerekir. Bu açıdan Türkler ve Ruslar ana aktör, belki İranlılar ise belli kısımlarda aktördür. Aslında aktörlerin rolü sahneye konulan medeniyete göre şekillenir.

2.1. Bölgedeki Din Renkleri

Orta Asya üç büyük dinin oluşum alanı değil, etkileşim bölgesidir. Dünyada din oluşum alanları olarak Çin- Hint havzasıyla Ortadoğu görülmektedir. Çin-Hint havzası *Budizm*'in oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu yerel inanç bölgede yan çarpan olarak belirgin rol oynamaktadır. Budizm, Konfüçyüsizm ve benzeri inanç grupları bölgede kendi alanlarının dışında etkili olamamışlardır. Bu dinler Orta Asya'da ana renk olarak değil, bir tali renk olarak değerlendirmek gerekir.

Orta Asya'da baskın olan din *İslam*'dır. İslam, bölgedeki tek ana renk olarak görülse de Orta Asya derinliklerine girdiğimizde İslami mezheplerin etkilediği alanlar dikkat çeker. İslamiyet'in bölgedeki etkinliğini anlamak için dinin geliş kanallarını incelemek gerekir. İslamiyet'i Orta Asya'ya Araplar getirmiştir. Din, gelirken İran kültür havzasının üzerinden geçmiştir. Yani bölgenin tarihi arka zeminde bir Şii geleneği görülmektedir. İran'ın bölgedeki yayılış alanı da Pers-Sasani çizgisindedir. Bu alanlar Afganistan'ın bir kısmı, Tacikistan ve Azerbaycan'dır. Bölge halkından Müslüman olup bu dinin bayraktarlığını eden topluluk Türklerdir.

Türklerin tarihi gelişim çizgilerine bakıldığında asker millet oldukları görülür. Bu vasıflarına İslamiyet'le tanıştıktan sonra yeni bir özellik daha eklenir. Türk artık İslam âlimidir. Türkistan da İslamiyet'in yayılıp kök saldığı bölgedir. Asker milletin bu dini sahiplenmesi yanında kendi bünyesinde de içselleştirmesi ve yaymasında önemli roller oynamıştır. Türkistan'daki Buhara, Semerkant, Merv şehirleri İslam medeniyetinin bölgedeki temel taşlarıdır. Hoca Ahmet Yesevi, İbn-i Sina, İmamı Azam ve benzeri din âlimlerindeki Türk rengi yanında Sünni İslam'ın alt yapısı Orta Asya'nın temellerindeki önemli malzemedir.

Türklerin hareketli millet olmalarından dolayı Sünnilik Orta Asya'da yaygındır. Bölgenin din oluşumunda Türk-Sünni yapı merkez güç pozisyonundadır. Sünni İslam rengi İran'da Şii İslam'a dönüşse de Ortadoğu'ya ulaşan İpek ve Baharat yollarıyla ekonomik akışkanlık sayesinde gücünü yitirmiştir. Orta Asya'daki dini yapı ekonomik ve siyasi etkenlerle birleşerek kalıcı ve güçlü bir çimento halini almıştır. Bölgedeki Türk-İslam binası sağlam kurulmuştur.

Orta Asya'da İslamiyet'le birlikte *Hıristiyanlık* da mercek altına alınmalıdır. Hıristiyanlık ağırlıklı olarak XX. yüzyılda bölgeye misyonerler eliyle yerleştirilmeye çalışılmıştır. Misyonerlerin Orta Asya'daki faaliyetleri öncelikle Asya'nın kıyı kesimlerinde başlamıştır. Misyonerler Hint-Çin bölgesinde çalışmışlardır. Bununla birlikte Hint ve Çin kültürü misyonerlerle batılı seyyahları etkileyen kültür olmuştur. Bir bakıma reaksiyon tersine dönmüştür. Budizm ve İslamiyet, misyonerler kaşifler ve tüccarlar eliyle

batıya yayılmıştır. Hıristiyanlık Orta Asya'nın tabanına inemedi. Buradaki güçlü İslam mayasının etkisini bozamamıştır. Hıristiyanlıkta Rusların katkısı bölgede çok olmuştur. Ruslar eliyle Orta Asya'ya gelen *Ortodoksluk*² Kazakistan'a kadar inmiştir. Ortodoksluk Orta Asya'ya Ruslar eliyle girmişti. Ortodoksluğun bölgedeki yayılımı Bolşevik Devrimine kadar devam etti. Çarlık rejimi sırasında Rusya'nın kızıl elması Üçüncü Roma teorisi idi. Bu teorinin temeli Ortodoksluk inancına dayanır.

Üçüncü Roma'nın oluşum sürecinde Ortodoksluk olmazsa olmazdı. Rus Ortodoksları için Moskova'nın kutsal yer olması büyük sorun oldu. Bu sorun Üçüncü Roma'nın doğuşunu geciktirdi. Moskova Patrikliği'nin kutsanması için bir bakıma Fener Patrikliği Moskova'da zorunlu misafir edildi. Akabinde Moskova kutsandı. Çar Petro'nun Patrikliği zayıflatması Rusya'nın sekülerleşmesinin yolunu açtı. Petro sonrası tekrar siyasi arenaya dönen Kilisenin gücü giderek Moskova'da da azaldı. 1917 Bolşevik Devrimi ile yeni bir yapıya giren Ortodoksluk devletin bilinçaltından çıkarıldı.³ 1945-1955 yılları SSCB'nin dünyada tek güç olduğu senelerdi. Fakat gücün kalıcılığı sağlanamadı. Bunun da nedeni Stalin'deki Üçüncü Roma düşüncesinin eksikliği idi.

Rusya'nın 1917 yılına kadar Orta Asya'ya taşıdığı dinin rengi Ortodoksluk iken 1917 yılından sonra buraya getirilen inanç ise "*Ateizm*"di. SSCB birlikte Orta Asya'ya gelen ateizm her iki dini de (İslamiyet ve Hıristiyanlığı) etkilemişse de en çok zararı Hıristiyanlık gördü. Dinler bu süreçte bir bakıma illegalleşerek yaşamlarını devam ettirdiler. Ateizmi SSCB zamanında bir din olarak tanımlamak mümkündü. Ateizmin Orta Asya'da mekandan, ibadethanelerden, ruhlardan izleri sildi. Bu durum şehir hayatında görülmesine taşrada din geleneksel olsa varlığını korudu.

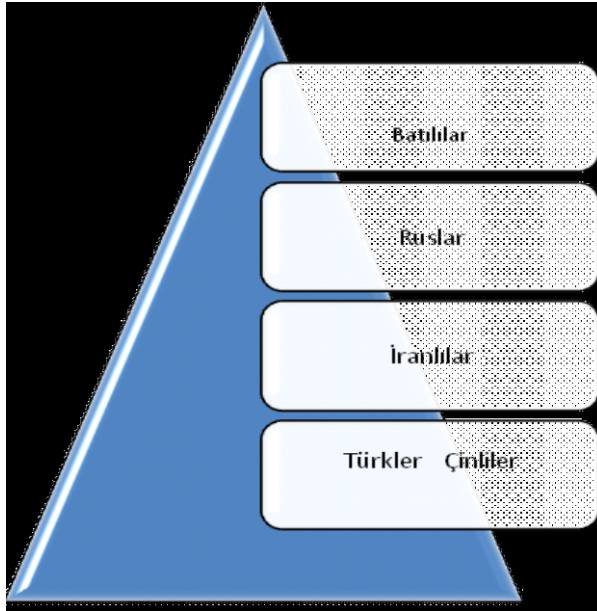
² Ortodoks kilisesi hakkında bakınız, Sevinç Aslanova, *Kutsal Sinodtan Rus Ortodoks Kilisesine* (İstanbul: 2006).

³Bernard Pares, "Religion in Russia," *Foreign Affairs* Vol 21 Issue 4 (1943): 637.

2.2. Bölgedeki Millet Renkleri

Orta Asya tarihi katmanlarının oluşumundaki baskın renkleri doğru tespit etmek gelecek senaryolarının düzgün temellerinin oturmasını sağlayacaktır. Bölgede etkin olan nüfus ile tarihin yayılım alanlarına baktığımızda karşımıza çıkan topluluk Türklerdir.

Orta Asya millet katmanlarına indiğimizde *Türklerden* sonra Çinliler, Ruslar ve İranlılar, bölge kıyısında da Hintliler gözükmemektedir. Bunlar dışında etkinlik açısından Batılı milletler yok denecek kadar azdır.

Orta Asya'da Millet Oluşum Katmanları

Orta Asya'nın ilk tarihi katman oluşumlarında Çinliler ve Türkleri birlikte görmekteyiz. Her iki kavim bölgede bıraktığı izler açısından farklılıklar gösterir. Hareketli ve yayılcı özelliği olan Türkler, Orta Asya'da daha etkili oldular. Nitekim, XIX. yüzyılda gerek oryantalistler gerekse orada yaşayan Türkler bölgeye Türkistan demektedir. Orta Asya adı XX. yüzyılda ortaya çıkarılan bir tanımdı. Türkistan mekan olarak Tanrı

dağlarından Hazar denizine kadar uzanan geniş bir coğrafyayı içine alır. Türklerin "at"a hâkim olmaları yanında asker millet kimlikleri bölgede kalıcı izler bırakmalarını sağladı. Tarihi ipek ve baharat yollarının kontrol altında tutmaları da ekonomik bir nüfuz alanı oluşturdu. Türklerin bölgede giremedikleri yer Çin havzası idi. Çinlilerle Türklerin kesiştiği alan bugünkü Doğu Türkistan'dır. Burası aynı zamanda din ve kültür etkileşim alanı idi. Çinlilerin yanında Güneydeki sınır Hint havzasıydı. Bu kültür havzasıyla da benzer etkileşimler gözükür. Pakistan ve Afganistan'daki Mezar-ı Şerif bölgesi kesişim alanıydı. Aynı durum doğuda Türkmenistan-İran sınır çizgisinde de görüldü. Burada da İran ve Türk kültür havzaları iç içe girdi. Keza kuzeyde Rus kültür havzasıyla temas bugün kendini Kazakistan'da göstermektedir. Sonuçta, Orta Asya'daki ana renk Türk'tür.

Türklerden sonra, sayısal çoğunluk olan ama etkileşim alanı dar olan Çinliler gelir. Çinliler Asya'da etkin bölgesel güçtürler. Bölgesel güç olmalarının temel nedenlerinden biri sahip oldukları inanç sistemidir. Gobi Çölü ve Himaliya Dağları Çin'in Orta Asya ile ilişkisinde fiziki, Doğu Türkistan da siyasi engeldir. Çinlileri Orta Asya gücü olarak tanımlamamak gerekir. Çin, Asyalı'dır ama Orta Asyalı değildir.

Çinlilerle birlikte Ruslar da Orta Asya'da önemli bir kuvvettir. Rusların bölgeye girişi ve hakim oluşları XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarına rastladı. Rusya, Asyalı bir güç değildir. Ruslar Avrupalıdır. Avrupa'dan gelen Rusların SSCB elbisesiyle bölgenin derin katmanlarına değil yüzeyine nüfuz edebildiği görülür. Alt katmanlardan yukarıya doğru çıkarken Ruslardan önce bir başka bölgesel güç de İranlılardır. İran sadece ırki değil dini nüfuz alanlarıyla da Orta Asya'da kendini göstermektedir. İran köklü devlet geleneğine sahip bir millettir. Bölgenin ana katman oluşumunda Türklerden sonra gelmektedir. Orta Asya'da Türklerle İranlıları rakip göstermek doğru bir davranış değildir. Bölgenin dini yapısı İranlılarla Türkleri ortak noktada buluşturur. XIX. ve XX. yüzyıl güç denkleminde Rus ve İngiliz gerilim hattında olan İranlılar ile Türkler bölgede birbirleri için amansız rakip olarak lanse edilmiştir ki, bunu yapanlar İngilizlerdir.

XX. yüzyılda da bölgede varlığını sürdürmeye çalışan batılı güç *İngilizlerdir*. İngilizler ada devletidir. İşgal ettikleri sömürgelerdeki yerleşim stratejileri dikkat çekicidir. Daima arkalarını denize verirler, bir gün bölgeyi bırakıp gitmeyi düşünürler. Daha iç bölgelere giderken kıyı ile olan irtibatlarını kesmemek için ara koridorları daima koruma altına alırlar. Kıyıdan uzaklaştıkça başarı şansları azalır. Bu genel kural İngilizlerin Orta Asya politikalarının ana hattını oluşturur. İngilizlerin bölgeye olan ilgisi coğrafi keşifler sonrasında başlamıştır. Orta Asya'daki varlıkları Hindistan ve Hindi Çin bölgesini kapsar. İngiltere'nin bu çizgiye paralel İran hattı üzerinden yataylamasına gelişti. Orta Asya'nın dikey derinliklerinde İngilizlerin etkileri yoktur. 1877-1878 Osmanlı Rus harbinden sonra İngiltere, Orta Asya'da Rusya ile herhangi bir büyük çaplı çarpışmaya girmemiştir. Ayrıca Rusya'nın kendi hâkimiyet alanına saldırmaması için de "*yeşil kuşak teorisini*" XIX. yüzyılda başarıyla uygulamıştır. Bu teori 1945'ten sonra ABD tarafından devir alınmıştır.

3. ARAYIŞ SÜRECİNDE BÖLGENİN DAVRANIŞI

XIX. yüzyıl son çeyreği dünyada genel arayış evresi olarak değerlendirilebilir. XX. yüzyılın hazırlık evresinin ipuçları, 1880lerden itibaren görülmeye başlandı. İnsanlığın bilimi yeniden keşfetmesinden (teknolojik buluşlar), "ben nereden geldim" soruları (Darvin söylemleri), sanayinin sorunları yanı sıra "dünya nereye gidiyor" tartışmaları entelektüellerin kafalarını meşgul etti. Bu meşguliyetlerin sonucu dünyanın gelecek rotası belirlendi. Marks`dan başlayarak gelişen fikri söylemler bir sonraki yüzyılın ideolojik eylemlerine dönüştü. Komünizmden başlayarak faşizme, oradan kapitalizme kadar XX. yüzyılın etkin ideolojileri bu yüzyılda şekillendi. XIX. yüzyılın baskın düşüncesi olan sömürgecilik akımı da uluslararası güç dağılımını Orta Asya'da yeniden düzenledi.

Yüzyılın sonuna yaklaşıldığında dünyada hâkim güçler İngiltere, Osmanlı, Rusya belli ölçüde Fransa ve Almanya idi. XX. yüzyılda iki devlet (İngiltere–Almanya) göreceli üstünlükleri devam ettireceklerinin sinyallerini verirken Osmanlı devleti rolünü tamamladı. Bu süreçte de Rusya'nın elbise değiştirerek ilerleyeceği anlaşıldı. Benzer durum kısa bir süre sonra

Türklerde de görüldü. Onlarda yola Türkiye Cumhuriyeti olarak devam ettiler. Dünyanın küresel aktörlerindeki değişim Orta Asya'nın da kendi iç dinamiklerinde sürmekte olan arayış sancılarını artırdı. Bölgede değişim sinyallerinin tarihi 1917 idi. Bu tarih Orta Asya için bir kırılma noktasıydı.

4. ORTA ASYA'DAKİ DEĞİŞİM RENKLERİNİ OKUMA

Orta Asya'daki değişim Kafkasya'dan başlayarak Asya içlerine ulaştı. Türklerdeki değişimi tetikleyen hadise Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerdi. Orta Asya'daki değişim alanlarının temelinde "gelecek kaygısı" belirgin rol oynadı. Benzer bir tartışmayı II. Meşrutiyetle Osmanlı entelektüeli de yaşadı. Sonuçta Türkçülük, Batıcılık ve İslamcılık fikirleri çare olarak bulundu. Benzer görüşler Kafkasya'dan Orta Asya'ya da yayıldı.

Milliyetçilik, İslamcılık, Batıcılık fikirleri bölgenin ana yöneliş kulvarları oldu. Bunlara sonradan komünizmde eklendi. Milliyetçilik söylemi bölgede Anadolu'da başlayan Kurtuluş Savaşı ile baskın rol aldı. Rusların 1938 yılına kadar bastırmakta zorlandığı Basmacılar hareketi Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynadı. 1920 yıllarından itibaren "Türkistanlılar ne yapacaklarını düşünmeye başlamışlardı. Sovyet Rusya'nın ve onların yerli sömürgelerinin Türkistanlıların kendi geleceklerini tayin için kararlı olduklarını kavrayıncaya kadar savaşmak kalan tek çözüm yolu komünist rejimine karşı kendilerini korumak hürriyet mücadelesinin gayesiydi."⁴ Ama Türkiye'dekine benzer sonuçları çıkaramadılar. Bununla beraber milli kimlik oluşumunun önemli evrelerinden geçirmiş oldu. İsmail Gaspıralı'nın benimsediği "dilde, fikirde, işte birlik" fikri uzun vadeli değişimleri de tetikledi. Dil konusu "...İsmail Gaspıralı'nın Pan-Türkizm diye adlandırılan Türk halklarının birliği fikriyle desteklendi. Balkanlardan Çin'e kadar bütün Türklerin anladığı ortak bir dil, bu amaca ulaşmanın ilk

⁴ Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi* (İstanbul: 2006), 238.

şartıydı.”⁵ Özellikle Gaspıralı'nın değişimin “insan yetiştirmekte” olduğu düşüncesi kendini Gaspıralı'nın eğitim ve okul modelinde gösterdi. Bu model bölgede derin izler bıraktı. Merdan Topçubaşı'dan⁶ Rezulzade'ye bölgenin önemli siyasi entelektüellerinin söylemlerinde milli kimliğin izleri görüldü. Bununla birlikte Enver Paşa ile birlikte bölgede silahlı milliyetçi söylem göreceli olarak başarılı olsa da sonuçta etkisiz kaldı.

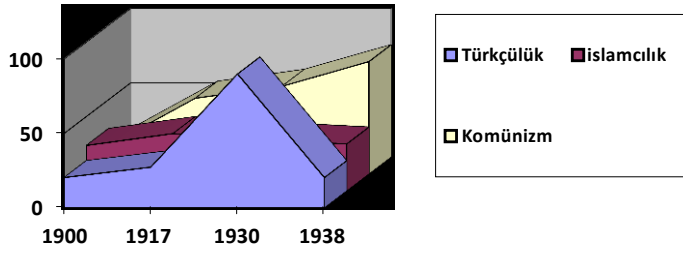
Baskın olan milliyetçilik söylemi bölgedeki Türk kimliğinin oturmasında etkili oldu. Milli kimlikle bağımsız devlet olma modeli Azerbaycan'la hayat buldu. “28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konseyini oluşturarak yeni bir ulusun doğduğunu ilan ettiler.”⁷ Enver Paşa ile başlayan silahlı mücadeledeki “Turhan devleti”ni kurma fikri Orta Asya'da ciddi taraftar toplandı. 1938'e kadar sürecektir olan “Basmacılar” hareketinin de esin kaynağı oldu. Bununla birlikte Sultan Galiyev faktörü dikkat çekicidir. Sultan Galiyev kendini “ateist” olarak tanımlar. Galiyev bölgedeki Müslüman cemaati tanımlamış fakat din unsurunu bir kenara bırakmıştır. Bir bakıma “Komünizmin” meşrulaştırdığı gibi ateist söylemlerin baskın olmasına zemin hazırladı.⁸

⁵ Tadeusz Swietochowski, “1920 öncesinde Rus Azerbaycanında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası,” *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 22 Sayı 34: 178.

⁶ Bakınız, Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)* (İstanbul: 2003).

⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert (İstanbul: 1988), 177.

⁸ Erel Tellal, “Mirsaid Sultan Galiyev,” *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 56 Sayı 1: 111; ayrıca bakınız, Alexandre A. Benningson, S.Enders Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm* (İstanbul: 1995).

Orta Asya'da XX. yüzyılın ilk yarısında etkin görüşler grafiği

Arayışta milliyetçiliğin hâkim olmasının nedeni dünyada esen milliyetçilik rüzgarlarıydı. 1917 bölgedeki arayışların sonucunu belirledi. Rusya'nın kendi gelecek tartışmaları Bolşevik iktidarıyla sonuçlandı. Bolşeviklerle beraber XX. yüzyılda Rusya, Orta Asya'ya girdi. Rus halkının kendi arayışında komünizmi tercihi bölgenin kaderini de belirledi. Komünizme geçiş sürecinde "Rus milli kimliğindeki Ortodoksluğun reddi" sonuçta Rusya'nın dinle olan kavgası olarak Orta Asya'da da devam etti. Başka ifade ile din legallikten illegalliğe geçerken onun yerini ideoloji ve ateizm aldı. Ama bölgenin temel dinamiği olarak din, kendini halk içindeki canlılığını koruyarak devam ettirdi. 1930'da bölgeye bakıldığında Türkçülük ile komünizm arasında kalmış bir "Türkistan" fotoğrafı vardı. Rusya'nın 1917-1924 yılları arası, kendi kimliğini oturtma veya iktidar hesaplaşması olarak geçti. Lenin'in ölümü sonrasında Stalin'in SSCB'nin kaderini belirleyen güç olmasının etkileri bölgede de hissedildi. Stalin zamanında Ortodoks kilisesinin önemi hatırlandı. Kilise bunu fırsat olarak gördü. Kendine meşruiyet alanı açarken aynı zamanda ateist yapının meşruiyetini bir bakıma onayladı.⁹ 1930lu yıllarda Rusya Kafkasya ve Orta Asya'ya geri döndü. Kafkasya'da Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesi Rusya'nın SSCB kimliğiyle Orta Asya'ya acımasız bir şekilde döneceğini belli etti. Komünizm bir ideolojiden ziyade Rus sömürgeciliğinin Orta Asya'daki yeni yüzüydü. SSCB bölgede silahla hâkimiyetleri kurmaya çalıştı. Basmacılara

⁹Philip Walters, "The Russian Orthodox Church and the Soviet State," *Annals of the American Academy of Political and Social Science, Religion and the State: The Struggle for Legitimacy and Power* 483(1986): 140.

karşı yapılan mücadelede karşılarındaki en büyük engel Türk milliyetçiliği idi.

1938, bölgede kırılma tarihi olarak anılmaktaydı. Türkçülük fikri de kalıcı sonuçlar almaya başladığı sırada, bu düşünceyi savunan nesiller yok edildi. 1937-1938 tarihlerinde Azerbaycan'dan Kırgızistan'a kadar Orta Asya'daki Türk entelektüeller sistematik olarak katledildi. "1937 yılında GULAG sistemi (çalışma kampları) yeni bir döneme ayakbastı, iktidar acımasız bir şekilde kitlesel terörü başlattı. Sadece idam edilenlerin sayısındaki artış bile insanı şaşırıyordu. 1936 yılında 1.118 idam cezası infaz edilirken, bu rakam 1937 yılında 353.074 olarak yükseliş kaydetti. 1 Temmuz 1937 ve 1 Nisan 1938 tarihleri arasında 800.000 civarında yeni mahkûm GULAG'ın çalışma kamplarına getirildi ve bu kamplardaki mahkûm sayısı 2.000.000'u aştı."¹⁰ Artık belirgin güç olan Rusya, Orta Asya'da oyun kurucu idi. Arayış, bölgede dış çarpan Rusya'nın etkisiyle sonuçlandı. II. Dünya Savaşı'na girerken Rusya ve komünizm bölgedeki ana renkti. Kötü renkler Türk milliyetçiliği ve İslam'dı. Stalin, Kırgız yazar Aytmatov'un babasının da dâhil olduğu düşünen insanları ortadan kaldırdıktan sonra "*Sovyet adam modeline*" uygun nesiller üretme projesini hayata geçirdi.

Stalin, komünizm renginin bölgede kalıcı olabilmesi için eski yapıya ait renkleri yok etmeden yeni bir sistemi kuramayacağını farkında idi. Köylü diye lanse edilen Asya toplumları şehirleştirme sürecine sokuldu. Yeni şehirler kuruldu. Şehirleşme, kültür doku değişikliğine paralel olarak ekonomik ve stratejik hamleler ekseninde Orta Asya'da değişim enstrümanı olarak kullanıldı. Sibiryaya demiryolu hattıyla bölgenin iç derinliklerine uzanıldı. Yeni kurulan şehirler ve nüfus dağılımları ona göre şekillendirildi. Bir bakıma demiryolu Rusya'nın Orta Asya'daki gücünü belirleyen unsur oldu.¹¹ Kırgızistan'ın başkenti Bişkek buna tipik örnektir. Eski güç merkezi

¹⁰ Nurbek Khairmukhanmedov, "Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları," *Bilig* 41(Bahar 2007): 163.

¹¹ David J.M. Hooson, "A new Soviet Heartland?" *The Geographical Journal* Vol 128 No 1 (1962): 25.

olan Merv, Buhara, Semerkant, Taşkent gibi kentler etkisizleştirildi. 1939-1945 savaşı Orta Asya halklarının savaşı değildi. Bu olgu tersine döndürüldü. Saldırı SSCB milletine yapılmış gibi algılandırıldı. Bu ülkenin vatandaşlarına "Germenler hepimize saldırdı öyle ise hep birlikte memleketimizi korumalıyız" fikri verildi. Garip olan, Almanlar Moskova'dan öteye saldırmamışlardı. Savaş Rus milli kimliğinin Orta Asya'da benimsetilmesi için kullanıldı. Savaş ortak kader kavramını oluşturdu. Germenler ortak düşman fikrinin içini doldurdu. Ruslar ve Türkler, Sovyet idealleri için birlikte savaştılar(!). Bu da 1945 sonrası hayata geçirilen "Sovyet adamı" fikrinin alt yapısını şekillendirdi. "Sovyet adamı" Türkler arasında yeni bir model olarak lanse edildi. Rus dili Sovyetlerin kültür diline dönüştürüldü. Kiril alfabesi entelektüelin alfabesi oldu.¹² Rusça konuşan "Komünist Türk" tiplemesinin de Türklük ve İslamcılık rengi yok edilerek onun yerine ateist Türk modeli oluşturuldu. Orta Asya halklarına İslam yerine ateist kültür din olarak lanse edildi. Rusya bölgede artık tartışılmaz bir güçtü. Bununla birlikte, Sovyet millet kompozisyonu ve parti yapılanmasında "Orta Asyalılar ve Avrupa'daki diğer milletler çok az sayıda temsil edilmekteydi."¹³ Bu süreçte SSCB kendi renklerini ana renklerle değiştirmeye muvaffak oldular. Ateist komünist Sovyet adam modeli göreceli üstünlük sağlasa da bölgenin temel renkleri olan İslam ve Türklük varlıklarını hep devam ettirdi. "Türklük" üst kimliğinin alt kimlik haline dönüştürüldüğü yapıda Kırgız, Özbek, Kazak, Türkmen ve Azeri renkleri üst kimliğe çıkarıldı. Kafalardaki dost ve düşman kavramları yeniden yorumlandı. "Dost" Ruslar, medeniyet getiren elit kavimdi. "Düşmanlar" ise Türkler, İslam ve Batılılar idi. Harmanlama tekniğiyle ekonomik olarak Türk toplulukları birbirine bağımlı hale getirildiler. Ekonomide para yerine "takas sistemi" kullanıldı. Ticaretle bağıllık ve bağımlılık sağlandı.

SSCB modelini ilk sarsanlar, kiliseleri için mücadele eden Polonyalılar oldu. Doğu Avrupa'daki Polonya'nın rolünü Asya'da "Afganlar" oynadı.

¹²Teresa Rakowska, Harmstone, "Ethnicity in the Soviet Union," *Annals of the American Academy of Political and Social Science, Religion and the State: The Struggle for Legitimacy and Power* 433 (1977): 80.

¹³ Oral Sander, "Sovyet Birliği Komünist Partisinin Sosyal Kompozisyonu," *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 21 Sayı 1: 205.

Polonya'nın dini için mücadelesi Varşova Paketi'nin tabana ulaşmasını engelleyen faktördü. SSCB'yi parçalayan olayların 1980'li yıllarda Polonya'da başlamasına paralel olarak da Orta Asya'da Afganistan'daki SSCB karşıtı mücadelenin birbirini tamamlaması tesadüf değildi.

Sonuçta, Mikhail Gorbachev XXI. yüzyılda Rusların bir devlet olarak var olamayacağını gördü. Yaptığı şey parçalanmış SSCB elbisesinden kurtulmaktı. "*Yeniden yapılanma ve açıklık politikaları*" bir bakıma Rus milletinin kurtuluş reçeteleri belki de son şansı idi¹⁴.

5. XXI. YÜZYILDA ARAYIŞ VE MUHTEMEL SONUÇLARI

XXI. yüzyılın geliş sinyalleri, gerek bölge gerekse dünya açısından Gorbachev'un SSCB Genel Sekreterliği'ne gelmesiyle başladı. Bir başka ifadeyle Gorbachev'un iktidarı Soğuk Savaş'ın sonuna doğru gidiş hamlesi idi.

Gorbachev, Rus tarihini doğru okuyan biriydi. "*Açıklık politikası*" bir bakıma Lenin'le beraber başlayan XX. yüzyıl SSCB görüntüsü "*Sovyet adam*" modelinin iflasının dünyaya ilan edilmesi idi. Rusların klasik tarihi gelişim çizgisinde olan Üçüncü Roma eksenli ilerleme süreci SSCB dönemi ile bir bakıma "*ara döneme*" girdi. 1945 sonrası dünyanın etkin gücü olsa da, ki 1945-1955 arası, ABD ile girilen silahlanma ve uzay yarışında havlu atan taraf Ruslar oldu. Stalin'in kötü bir kopyası olan Brejnev döneminde rejimi canlandırma hamleleri ve birbiri ardına yapılan yanlış hareketler, SSCB için beklenen sonu getirdi.

SSCB modelinin temelindeki hata Üçüncü Roma'nın eksikliği idi. Bir adım daha ileri gidersek dinin reddedilmesi idi. Ruslar 1945 sonrası Almanya'nın oluşturduğu boşluğu Doğu Avrupa'ya girerek doldurdular. Fakat Varşova Paketi'nde ideolojik birliktelik fikrini sağlayamadılar. Varşova'da başlayan Katolik mücadelesi, Macarların milliyetçilik ayaklanması, SSCB tanklarıyla etkisizleştirildi. Ama güç her şey değildi.

¹⁴ Yaşar Onay, *Batiya Direnen Devlet Rusya* (İstanbul: 2007), 234.

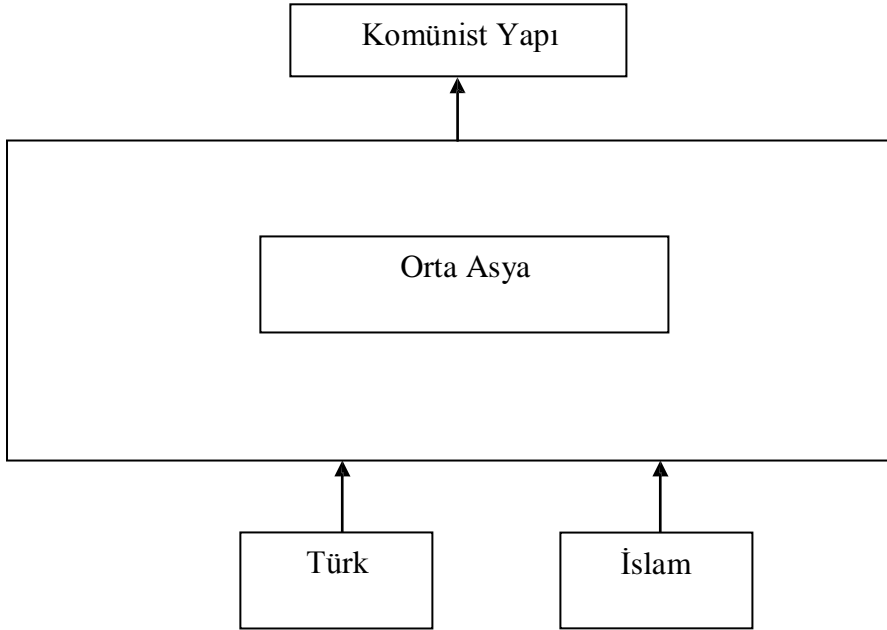
Orta Asya'da Afganistan hamlesini yanlış okumaları ağır sonuçlar doğurdu. Afganistan stratejik nokta olarak klasik “sıcak denizlere” inmede doğru hamle olarak görüldü ise de, ülkenin coğrafi ve siyasi yapısı itibarıyla dış güçler için tam bir kâbus olduğu sonradan anlaşıldı. Afganistan'la birlikte İran'da başlayan İslami çıkışlı siyasi dalgalanma Orta Asya'nın güçlü rengi “İslam'ın” canlanmasını tetikledi. Yalnız İran'daki hareket zamanla “Şii milliyetçiliğine” dönüştü. Bölgede Şii tabanın azlığı bir müddet sonra ibrenin Sünni İslam yapısına da sahip Afgan hareketini dönmesine zemin hazırladı. 1979 tarihindeki bu olaylara paralel olarak Pakistan'daki Ziya-ül Hakk'ın Sünni İslam söylemleri dinin bölgedeki etkinliğini kalıcı hale getirdi.

Afganistan'ın işgali için bölgeye gönderilen Rus askerlerin içindeki Özbek, Kırgız gibi Türk ve Müslüman unsurlar Ruslar için ileride ciddi tehdit olacaktı. Mücahitler tarafından savaşta esir alınan Türk orijinli askerler Sünni İslam'ın Orta Asya'ya tekrar girişine zemin hazırladılar. Bu süreç ileriki yıllarda Fergana Vadisi olaylarının da temelini atacaktı. SSCB modelinden bir an önce kurtulma fikri hayata geçirildi. Mikhaıl Gorbachev “*pandoranın kutusunu*” açtı. Olaylar zamanla kontrolden çıkarak beklenmeyen sonuçları doğurdu. Gorbachev sonrası Yeltsin, akabinde de Putin'in birinci dönemine kadar SSCB önce Bağımsız Devletler Topluluğuna sonra Rusya Federasyonuna dönerek ciddi bir sarsıntı yaşadı. Bu süreçte kontrolden çıkan araba görüntüsünde olan Rusya, Putin'le kontrolü tekrar eline aldı. Şimdi yeni rota ne olacak sorusu sadece Rusya'nın değil Orta Asya'daki tüm toplumların da ana gündemini oluşturdu.

6. ARAYIŞ SÜRECİNDE DEVLET OLGUSU

1989 sonrasında Doğu Blok'unun yıkılmasıyla birlikte sadece Orta Asya'da değil tüm dünyada bir arayış süreci başladı. Bu süreci “*tarihsel modelleme ve sosyal gen*” formülüyle okuyup muhtemel sonuçları üzerine bazı öngörülerde bulunalım. Günümüzdekine benzer bir tablo 1890-1917 yılları arasında da yaşandı. O zamanki arayış üç ana kulvar ekseninde seyretti. Bunlar din, milliyetçilik (İslam, Türk) ve Batıcılık idi. Hesapta olmayan

komünizmdi. XX. yüzyılın başlarında arayış alanları bu üç kulvar arasında geçerken komünizm sonucu belirledi. Hareket özellikle Stalin ile beraber “zorba güç” veya baskın aktör rolünü oynamışsa da Rusya tarihi arka planına uygun olmadığı için bu yüzyılda kalıcı olamadı. 1989 sonrasında, Orta Asya tekrar 2000li yılların başına döndü. Bölge aramalar sürecine girerken yine üç ögenin etrafında gezinmeye başladı. İslamiyet İran–Afganistan hattında “siyasal İslam” olarak tanımlanırken, Milliyetçilikte kimilerine göre “etnik milliyetçilik” olarak görüldü. Eskinin batılılaşması şu anda küreselleşme oldu. Ama bölgedeki yansıması “Amerikan Emperyalizmi” olarak karşımıza çıktı.

XXI. yüzyıldaki Orta Asya Aktör Hareketliliği

Bu kulvarların bölge üzerindeki etkilerine gelince; komünizmin bölgede uygulanışına baktığımız zaman Rus sömürgeciliğini görürüz. Yapının bölge üzerindeki etkileri hala sürüyor. Geçiş döneminde de bunun olması normaldir. “SSCB adamı modeli” 1945 sonrası ortaya çıkan modeldi. O zaman doğanlar bugünkü Türk Cumhuriyetlerin başında olan bürokratik

elitlerdir. Türk kimliği parçalanıp Kırgız, Özbek diye alt kimlikler ortaya çıkarılmıştı. Alt kimliklerin birbirleriyle ekonomik geçişkenliği artırılmış olmasına rağmen siyasi olarak birbirilerine benzer ama birbirilerinden ayrı topluluklar, ayrı devletler oluşturuldu. Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ayrı ülkeler olarak değerlendirildi. Ekonomide uygulanan "takas sistemi"nde karlı çıkan Ruslar oldu. Ekonomik düzene uygun siyasi yapı kurulurken devlet-toplum-parti sisteminde devlet veya topluma yapılan hizmet değil partiye yapılan hizmet ve sadakat esas alındı. Nitekim bunu Cengiz Aytmatov "Cengiz Han'a Küsen Bulut" adlı eserindeki mahkumla onu mahkemeye götüren yargıcın hikayesini anlatırken yargıcın suçluyu suçlamasının adaleti yerine getirmek için değil, kendi terfisi ve sistemin kutsallaştırılması olduğunu anlattığı eserinde " ..güçlü bir iktidarı kötülemek bireylerin çıkarlarını devlet çıkarlarından üstün tutmak, kokuşmuş burjuva bireyciliğine sempati duymak ve genel kolektifçiliği eleştirmekti...bu ise sosyalizme karşı olmak demektir. Oysa sosyalist ilkelere sosyalist çıkarlara karşı gelenlerin en ağır cezalara çarptıldıklarını herkes bilirdi."¹⁵

Komünist sistem devlet ve adalete bağlı toplum değil rejime, Stalin'e bağlı nesiller üretti. Halkın hayat kalitesini artıran yönetici tipi değil, rejime sadık idarici tipi ortaya çıktı. "Sovyet İnsanı sonunda aldatılana (deceptive man) dönüşmüştür. Bunun sonucu topluma yaygın bir yolsuzluk olarak tezahür etmiştir. Sistem bütünüyle bir aldatılan köleler ve aldatan efendilerden ibaret haline gelmiştir."¹⁶ Halka değil rejime bağlı bürokrat tiplmesi karşımıza çıktı. Bürokrat temelde egemenliği, hükümlanlığı eline aldı. " ..Sovyet uygulaması kurumsal hakları ezdi... sivil toplumun ortadan kaldırılması (başka bir ifadeyle bürokrasinin parçası yapılması) ve demokratik hakların ezilmesi sadece bürokrasiyi özgür bırakmadı, aynı zamanda tiranlığın da ortaya çıkmasına kolaylık sağladı"¹⁷ Bu yapı, 1989

¹⁵ Cengiz Aytmatov, *Cengiz Han'a Küsen Bulut*, çev. Refik Özdek (İstanbul: 2007), 88.

¹⁶ İsmail Özsoy, "Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihi ve Evrensel Dersler," *Bilgi* 39 (Güz 2006): 173.

¹⁷ S.Harun Yılmaz, *Rusya'da Devlet Merkezli Sistem ve Bürokrasi* (İstanbul: 2006), 349.

sonrasında da devam etti. Rejim yıkıldıktan sonra bölgedeki iktidar sahipleri bu hazır alt yapıyı kullandılar.

Yeni yapı kalıcı mıdır? sorusunun cevabı açıktır; Hayır. XXI. yüzyıl yönetim algılamaları açısından bunun doğru bir sonuç olmadığını Türkistan'daki herkes bilmektedir. Genelde eski Komünist parti sekreterleri şimdinin tek adam tiplmelerine döndü. Ömür boyu cumhurbaşkanı seçilmek (Özbekistan, Kerimov örneği) veya öldükten sonra oğlunu iktidara taşıma yolu (Azerbaycan'da Aliyev hanedanı) gibi uygulamalar geçici yöntemlerdir. Bunlar tamamen geçiş dönemi uygulamaları olup kalıcı modeller olamazlar. Bu tarihi realiteye de aykırıdır. Onun farkında olan şu anki rejimler giderek demokrasiden uzaklaşıp diktatörce davranışlar içine girmektedir. Süreç, 2020'lere kadar devam edecektir. Şu anki davranış kalıbı Soğuk Savaş modelidir. Biliyoruz ki her yüzyıl kendine özgü modeller üretir. Bu yüzyılda dünyada devletlerin yerine sivil inisiyatifler alacaktır. Orta Asya'da da bunu söylemek için vakit henüz erkendir. Tek adam yönetimlerinden çoğulcu yapıya yani demokratik topluma doğru gidişatın ilerleyen senelerde hızlanacağı görülmektedir. Brzezinski, 1989'da Komünist rejim sonrası Rusya'yı anlatırken "...çoğulcu toplumların inkişaf etmesidir..."¹⁸ diyerek gelişim çizgisini vurgulamıştı. Yalnız yapının oluşum sürecini beklemek gerekir. Demokrasi getirmek adına yapılan dış müdahale ise halkın demokrasi algılamalarını bozmaktadır. (Soros devrimleri). Bu da mevcut yönetimler tarafından demokrasinin değil şu anki yapının doğru olduğu fikrinin halka iletilmesine zemin hazırladı. Sovyet adamı modelinin bürokratik algılamaları rejime uygun bürokrat tipi üretti. Rejimlerin yıkılmasından sonra bürokrat sınıf kendi geleceğini düşünmeye başladı. Bürokrat aldığı maaşla geçinemeyince günümüzde tüm coğrafyanın en büyük sorunu olan yolsuzluk ve rüşveti meşrulaştı. Bölgede az gelire karşılık çok gideri olan bürokrat tiplmesi çoğalmaya başladı. Sokakların ilkel görüntüsüne karşılık trafikteki son model arabalar ülkelerdeki çarpıklığın en iyi göstergesiydi. Yolsuzluk yoksulluğu tetikledi. Unutulmamalı ki, yoksulluk toplumdaki değişimleri başlatan ana unsurlardan biridir.

¹⁸ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Çöküş*, çev. Gül Keskil, Gülsev Pakkan (Ankara: 1994), 281.

Komünizm renginin bu yüzyılda Orta Asya gündeminde olmayacağı gerçeğini görmek gerekir. Bölge şu anda artık komünizmin yan tesirlerini yaşamaktadır.

7. DİN VE MİLLİ KİMLİK ALGILAMALARI

Orta Asya'da etkin din olarak İslamiyet çıkar. İslamiyet dışında Kazaklarda Ortodoksluğu, 1989 sonrasında da yoğun olarak Katolik ve Protestan misyonerlerle Hıristiyanlığı Orta Asya'da görmekteyiz. Din, ateizm sürecinde Orta Asya'daki toplumların ruh dünyalarından çıkarmak için çok uğraşmış ise de başarılı olunamamıştır. Sokakta-resmi dairelerde dinin izleri silinse de din bölge halklarının iç dünyasında varlığını sürdürdü.

Günümüzdeki bölgenin din resmine baktığımızda karşımıza çıkan görüntü "İslam'ın, Orta Asya'nın ulusal kimliğinin ana kaynaklarından biri ve diğer İslam ülkeleriyle ilişkilerini kolaylaştıran bir unsur olduğudur."¹⁹ XIX. yüzyılın fotoğrafından farklıdır. Bugünkü resimde İslamiyet ana çarpandır. İslamiyet'i bölgede iki boyutla incelemek gerekir. İlk olarak inanç ekseninde, ikincisi de siyasal yapı çerçevesinde bakılmalıdır. İnanç ekseninde bölgenin dini arka planına baktığımızda karşımıza çıkan etkin alan Özbekistan'dır. Buhara, Semerkant, Taşkent ve Merv bölgeleri İslam tarihi açısından da tartışılmaz yerlerdir. Türk-İslam rengi şekillendiren Hoca Ahmet Yeseviler, Mevlanalar, Nakşibendiler gibi önemli İslami şahsiyetlerin doğum yerleri buralardır. Bir başka ifade ile *Turkuvazla Yeşilin*²⁰ yoğun olduğu bu belde SSCB döneminde de İslamiyet açısından önemli bir yerdi. Özbekistan, Orta Asya'nın dini omurgası hükümdedir. 1979 yılı, yukarıda söylendiği gibi İslamiyet'in bölgeye dönüş yılıdır. İran'da Humeyni'nin liderliğindeki İran İslam devrimi, Afganistan'daki Rus işgali, ona karşı başlatılan Sünni İslam Mücahit hareketi, Rus askeri kimliğinin altında bölgeye giden Türk askerlerine Müslümanlığı yeniden tanımaları fırsatını verdi. Bir bakıma İslamiyet evlere geri döndü. İslamiyet halkın ateizm sonrası inanç boşluğunu da dolduran unsurdur. Öyle ki 1989 sonrası açılan camiler, Kuran öğrenen

¹⁹ Kemal H.Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, çev. Hakan Gür (Ankara: 2003), 276.

²⁰ Bekir Günay, *Avrupa'dan Asya'ya Sorunlu Türk Bölgeleri* (İstanbul: 2005), 29.

insanlardaki artış İslamiyet'in bölge hayatına geri döndüğünü göstermektedir. İslamiyet özellikle taşrada hayatın içinde durmaktaydı. Şehirlerde ise varlığını yeni yeni göstermeye başladı. İslamiyet günümüzde tekrar bölgeye İranlılar, Türkler ve Suudi Arabistanlılar eliyle girdi. İranlılar ağırlıklı olarak Azerbaycan, Türkmenistan bir kısmı da Tacikistan üzerinden Mollalar vasıtasıyla hamlelerini yaptılar. Suudi Arabistanlılar ise Vahhabi yaklaşımı tarzıyla çalışmalarını gezici misyonerler vasıtasıyla yaptılar. (Günümüzde Kırgızistan gibi ülkelerde genç gruplar taşradaki yerleşim yerlerine giderek insanları namaza gelmeleri ve kuran okumaları konusunda kapı kapı dolaşip yeni Müslüman olanlara törenler yapmaktadırlar.) Bunlar yanında, Türkler bölgede daha ılımlı bir model kullanıyor. İslamiyet'i tebliğ yöntemiyle değil temsil yöntemiyle yaptıkları faaliyetlerde bulunuyorlar. Türkiye merkezli çalışmalar bölgede eğitim ve ticari yapılarda kendini gösteriyor.

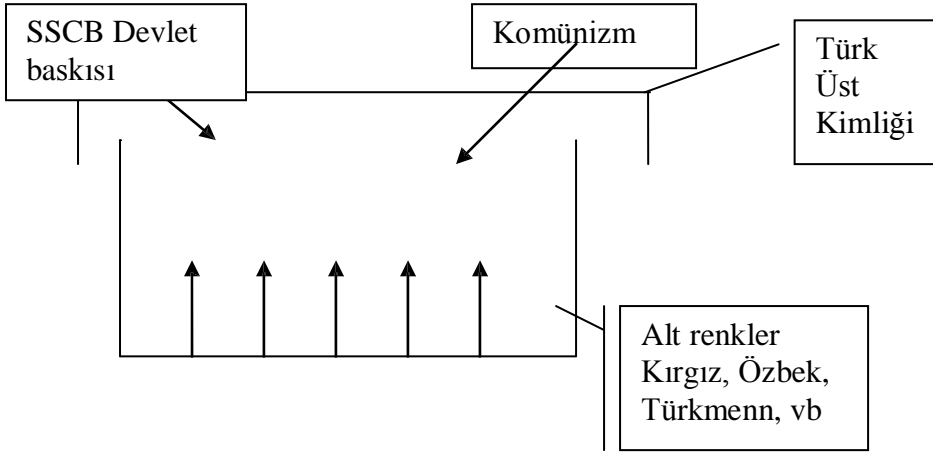
Bunların yanında, İslamiyet dışındaki dinlerden Hıristiyanlığın yoğun çalışmaları göze çarpıyor. ABD orijinli misyoner grupları STK olarak bölgede bulunmaktadır. Sadece günümüzde Kırgızistan'da 2500 kurum çalışıyor. İngilizce lisan kursları, ABD üniversiteleri ve okulları bölgede bu amaca yönelik hamleler yapmaktadırlar. Amerikalıların faaliyetleri taşrada yoğunlaşıyor. Buna karşılık, Kırgızistan gibi ülkeler de misyonerlerin çalışmalarını yasaklama yoluna gidiyorlar. Belli bölgelerde, İslamiyet'in savunulmasına destek veriliyor. Dinin, gelecek senaryolarında bölgede orta ve uzun vadede belirgin bir aktör olacağı ortadadır. İslam Kerimov sonrası Özbekistan bölgenin dinsel gelişimine geçmişte olduğu gibi merkezi olacaktır. ABD Bush hükümetleri zamanında devlet politikası yapılan "İslami terör" (!) söylemleriyle Afganistan'a yüklenilmesi bölgedeki İslami gelişmeleri askeri yöntemlerle kontrol altına alma hamleleri olarak değerlendirilmektedir. İslamiyet'in bölgedeki etkinliği ABD değil Putin eksenli Rusya'ya da tesir etmektedir. Özbekistan'daki Kerimov yönetimine İslamiyet'i kontrol görevini veren Rusya'dır. A. Dugin'in "Avrasyacılık" tezindeki Ortodoksluğun Kazakistan hattıyla bölgeye sokulması da ileriye yönelik bir hamle olarak görülmektedir. Din çerçevesinden geleceğe baktığımızda Türkistan'daki din, İslamiyet, Orta Asya'nın geçmişinde olduğu gibi geleceğinde de olacaktır.

Türkçülük ve Turancılık fikirlerinin bölgenin geleceğine etkisi nedir sorusu, önümüzdeki yıllarda sık sorulacak bir sorudur. Bu söylemler, XX. yüzyılın başlarında da bölgede en çok taraftar toplayan düşünceydi. İsmail Gaspiralı'dan Enver Paşa'ya, Basmacılar hareketinin öncülerine kadar, Türkçülük bölgenin ana renklerinden biri olduğunu bize gösterdi.

SSCB'yi en çok zorlayan Türkçülük hareketi idi. 1938 yılındaki Basmacılar hareketini sonuçlandırılan ve Türkistan adının Orta Asya'ya dönüştürme mücadelesinde göreceli olarak kazanan Ruslardı. Fakat 1989 sonrası coğrafyada Türk rengi tekrar çıkmaya başladı. Nitekim, Dugin "Rus jeopolitiği" kitabından Turan ve Türklüğü bölgede güçlenen düşman olarak tanımlar.²¹ Yüzyıl geçişlerinde sosyal genlerin etkinliği gerek dini gerekse milli kimlikte bir kez daha görülmektedir.

Geçiş dönemlerinde milli kimliğe dönmek etnik milliyetçilik değildir. Bu doğal bir süreçtir. Bölgedeki Türk kimliği gitmediği için geri dönmesi söz konusu değildir. Buradaki temel sorun Türk üstün kimliğinin dönüşüdür. Stalin zamanında uygulanan politikalar sonucunda Türk üst kimliği yırtılmıştır. Kırgız, Özbek, Kazak, Türkmen alt kimlikleri üst kimlik olarak ortaya çıkarıldı.

²¹ Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, ter. Vügar İmanov (İstanbul: 2003), 184.

Orta Asya Türk Kimliğindeki Oynamalar Grafiği

Ruslar, Türk üst kimliğini özellikle dil ve eğitim programlarıyla okullarda yıktılar. Önce entelektüel kesime öğretilen Rusça sonra tabana yaygınlaştırıldı. Bu işlem yapılırken Türkçe'nin entelektüel dili olmadığı, dağlı, bayağı bir dil olduğu fikri kitlelere verildi. XX. yüzyıl başlarında Arap alfabesini kullanan Türkler bu sayede dinle ve İslam dünyasıyla birlikte olurken bu tarihlerden itibaren Kiril alfabesine geçilerek dil birlikteliği yok edildi. Günümüzde bile Rusça kültür dili olarak bölgede kabul görmektedir. Avrupa'nın köylü toplumu olan Ruslar Asya'da şehirli kültürlü millet olarak lanse edildi. Nihayetinde 1989 sonrasında da "Türkçe konuşan devlet adamları toplantısında" Rusça konuşan siyasetçiler görmek anormal olmasa gerektir. Günümüzde dil, din ve millet olma süreci Türk topluluklarında başladı. Sefer Murat Türkmenbaşı kaleme aldığı "Ruhname"de şöyle der; "Atamız Oğuz han Türkmen Halkının nesilbaşı Türkmen halkının atası.."dir.²²

²² Saparmyrat Türkmenbaşı, *Ruhnama* (Aşgabat: 2001), 43.

Bölgenin Türklüğe geçişini kısa vadede beklemek zordur. Bunun yanında Rusça'nın varlığının resmi ve gayr-i resmi devam ettiği gerçeğinden hareketle, küreselleşme çerçevesinde İngilizce de bölgede var olmaya çabalamaktadır. Tüm bunlara rağmen geçiş döneminde Türkçe'nin, Rusça ve İngilizce ile paralel olarak uzun vadede etkinliğinin artıracığı gözlenmektedir. Ayrıca Türk kimliğinin tekrar baskın kimlik olacağı ortadadır.

Küreselleşme gelecek Orta Asya toplumlarının tercih edeceği bir olgu olur mu sorusunun cevabını XIX. yüzyılın batılılaşmasında görmek mümkündür. Batılılaşma bölgede zorla tutunmuştur. Bu noktadan hareketle küreselleşmeyi hafife almamak lazımdır. XIX. yüzyılda İngilizlerin eliyle oryantalizm bağlamında geliştirilen tezler İngiliz sömürgeciliğini yaydı. Günümüzde de benzer tartışma devam etmektedir. Orta Asya'da küreselleşme Amerikan emperyalizmini yayan unsur olarak algılanmaktadır. ABD'nin bölgeye 1989 sonrası yavaş yavaş girme hamleleri, 11 Eylül 2001 tarihinde itibaren ise de Afganistan'ın işgaliyle belirgin olarak kendini göstermesi bu görüşü desteklemektedir. ABD'nin, Bush hükümetleri zamanında Asya'da varolacağını Afganistan işgalleriyle eş zamanlı olan Soros devrimleriyle belirginleştirmiştir. Ayrıca, Kırgızistan'da ve Özbekistan'da elde edilen üslerle ABD, bölgede askeri hamleler yoluna devam edeceği sinyalini verdi. Daha sonra ABD üniversiteleri, misyonerler, medya ile küreselleşme çizgisi bölge tabanına inmeye çalıştı. Rusya'da Yeltsin ve Putin'in birinci iktidar dönemlerinde oluşan boşluk ABD tarafından doldurulmaya çalışıldı. Ama Putinli Rusya'nın bölgeyi kolay kolay bırakmayacağı da ortadadır.²³ Nitekim bunun somut göstergesi Özbekistan'da oluşan ABD karşıtlığı ve en son olarak da Kırgızistan'daki ABD askeri üssünün meclis tarafından kapatılması, Orta Asya'ya Rusya'nın tekrar geri dönüşü olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan, Obama yönetiminin Irak'tan asker çekişini takvime bağlamasına rağmen Afganistan'da tam tersine asker sayısının arttırması, Kırgızistan'da kaybettiği üssün yerine bölgede yeni arayışları Orta Asya'daki yarışta orta

²³ Elnur Hasan Mikail, *KGB Albaylığından Devlet Başkanlığına Putin Dönemi Rusya* (İstanbul: 2008), 234.

vadede ABD'nin sahneyi terk etmeyeceğini gösteriyor. Şu unutulmamalıdır: Küreselleşme ABD emperyalizmi şeklinde gelişirse, orta vadede etkinliğini yitirecektir. Kısa vadede küreselleşmenin etkisinin güçlü olacağı ortadadır. Uzun vadede ise XX. Yüzyılın da komünizmin yaptığı sürprizi yapması ihtimal dâhilindedir.

SONUÇ

Mekan dünyada değişmeyen unsurdur. Değişen, mekanların üstündeki renklerdir. Bazı renkler mekanların ana rengidir. Ana renkler mekanların taşlarında, ruhlarında vardır. Mekanlardaki ana renkleri anlamak tarihin görevidir. Tarihi stratejiyle buluşturduğunuzda mekana gelecek renkler tahmin etmek kolaylaşacaktır. Orta Asya mekanına baktığımızda din olarak İslam, millet olarak da Türk rengi göze çarpar. Bu renkler bize bölgenin sosyal gen rengini işaret eder. Şunu bilmekteyiz ki nasıl gözümüzün rengi, saç rengimizi biz değil fiziki genlerimiz belirliyorsa sosyal genimiz de sosyal geleceğimizi belirler. Yüzyılların geçiş dönemlerindeki arayışlarda sonucu hep temel renkler belirlemiştir. Bunların yanında XX. yüzyılda SSCB örneğinde olduğu gibi dış unsur baskın olarak ortaya çıkabilir. Ama bu durumda kalıcı olabilir mi sorusunu sorduğumuzda yine SSCB örneğiyle cevap verdiğimizde hayırdır. Günümüzde, Rusya'nın bölgede varolma mücadelesinin altında yatan neden budur. Bunu tarihsel modelleme yöntemiyle sorguladığımızda, içselleştirilmeyen düşünceler bölgelerde uzun süre kalıcı olamaz. Silah ve para gücü geçici güçlerdir. Medeniyetler ve onları oluşturan din ve milletler güçlü aktörlerdir. Sonucu onlar belirler. Kısaca, geçmiş geleceği belirlediği için önemlidir.

KAYNAKÇA

- Aslanova, Sevinç. *Kutsal Sinodtan Rus Ortodoks Kilisesine*. İstanbul: 2006.
- Aytmatov, Cengiz. *Cengizhan'a Küsen Bulut*. Çeviren Refik Özdek. İstanbul: 2007.
- Benningson, Alexandre A. ve S.Enders Wimbush. *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*. İstanbul: 1995.
- Brzezinski, Zbigniew. *Büyük Çöküş*. Çeviren Gül Keskil, Gülsev Pakkan. Ankara: 1994.
- Dugin, Aleksandr. *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. Tercüme eden Vügar İmanov. İstanbul: 2003.
- Günay, Bekir. *Avrupa'dan Asya'ya Sorunlu Türk Bölgeleri*. İstanbul: 2005.
- Harmstone, Teresa Rakowska. "Ethnicity in the Soviet Union." *Annals of the American Academy of Political and Social Science, Ethnic Conflict in the World Today* 433 (1977): 73-87.
- Hayit, Baymirza. *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi*. İstanbul: 2006.
- Hooson, David J.M. "A new Soviet Heartland?" *The Geographical Journal* Vol 128 No 1 (1962): 19-29.
- İmanov, Vügar. *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*. İstanbul: 2003.
- Jones, Stephen B. "Siyasi Dünya Görüşleri." Çeviren Behiç Hazer. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* Cily 10 Sayı 4: 168-177.
- Karpat, Kemal H. *Türkiye ve Orta Asya*. Çeviren Hakan Gür. Ankara: 2003.

- Khairmukhanmedov, Nurbek. "Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları." *Bilig* 41(Bahar 2007): 155-174.
- Mikail, Elnur Hasan. *KGB Albaylığından Devlet Başkanlığına Putin Dönemi Rusya*. İstanbul: 2008.
- Onay, Yaşar. *Batıya Direnen Devlet Rusya*. İstanbul: 2007.
- Özsoy, İsmail. "Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihi ve Evrensel Dersler." *Bilig* 39 (Güz 2006): 163-194.
- Pares, Bernard. "Religion in Russia." *Foreign Affairs* Vol 21 Issue 4 (1943): 635-643.
- Sander, Oral. "Sovyet Birliği Komünist Partisinin Sosyal Kompozisyonu." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* Cilt 21 Sayı 1: 193-207.
- Türkmenbaşy, Saparmyrat. *Ruhnama*. Aşgabat: 2001.
- Swietochowski, Tadeusz. "1920 öncesinde Rus Azerbaycanında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası." *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Cografya Fakültesi Dergisi* Cilt 22 Sayı 34: 175-182.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Çeviren Nuray Mert. İstanbul: 1988.
- Tellal, Erel. "Mirsaid Sultan Galiyev." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* Cilt 56 Sayı 1: 105-133.
- Walters, Philip. "The Russian Orthodox Church and the Soviet State." *Annals of the American Academy of Political and Social Science, Religion and the State: The Struggle for Legitimacy and Power* 433(1986): 135-145.

Yılmaz, S. Harun. *Rusya'da Devlet Merkezli Sistem ve Bürokrasi*. İstanbul: 2006.